

Ferdo Fischer

Taktika okupatorjev pri zatiranju slovenske kulture*

Preučevanje zatiranja slovenske kulture kot enega izmed najmočnejših dejavnikov raznarodovalne politike okupatorjev v Sloveniji ni našlo v naši znanstveni literaturi tolikšnega odmeva, kot ga zasluži spričo ogromne kulturne škode, ki so jo osvajalci pri tem prizadejali. Domala enako stanje, ki se odtistihmal ni kdovekaj spremenilo, obžaluje Fran Zwitter v krajšem zapisu o naših kulturnih revindikacijah v novih mirovnih pogodbah¹ že po preteku prvih let po vojni, ko so nekateri naši zgodovinarji² pri delu za restitucijo slovenskih kulturnih dobrin iz Avstrije v težavnih in zelo neugodnih političnih razmerah prizadevno opravili delo, ki bo dobivalo pravo veljavo in priznanje, bolj ko se bo odmikal najusodnejši čas v zgodovini jugoslovanskih narodov. Dotlej je bilo resda objavljenih le nekaj splošni podatkov,³ iz katerih je sicer mogoče sklepati, kaj vse so počenjali zavojevalci z našimi kulturnimi dobrinami, celovitejše podobe pa si na tej podlagi ni mogoče ustvariti. Uničevalno delo okupatorjev pri ropanju in evakuaciji naših arhivov je prvi opisoval Modest Golia,⁴ vtem ko je Pavle Blaznik podrobneje prikazal usodo arhivov v severni Sloveniji v dobi nemške okupacije.⁵ Med opisovanjem razmer in razlogov, ki so privedli po nemški in italijanski zasedbi v tem delu naše dežele do dveh zelo različnih si okupacijskih oblik, na eni strani Ljubljanske pokrajine, na drugi pa dveh civilnih uprav (za zasedeni ozemlji Koroške in Kranjske ter za Spodnjo Štajersko) odkriva Metod Mikuž zlasti začetno okupacijsko taktiko italijanskih fašistov in nemških nacistov. Ob primerjavi nekaterih okupacijskih ukrepov ugotavlja zunanji videz obeh okupacij, vtem ko se pri oznaki

* Koreferat na znanstvenem posvetovanju ob 25-letnici ljudske vstaje »Leto 1941 v zgodovini naših narodov« od 14. do 16. decembra 1966 v Beogradu.

¹ Fran Zwitter, Naše kulturne revindikacije v novih mirovnih pogodbah. Zgodovinski časopis 1948—1949, str. 157—165.

² Franjo Baš, Pavle Blaznik, Modest Golia, Janko Jarc, Stane Mikuž, Zdenka Munk.

³ Navajam del opombe¹ iz prej omenjenega zapisa Frana Zwitterja: Prim. npr. publikacijo ... Les sacrifices de la Yougoslavie en vies humaines et en biens dans l'effort de guerre de 1941—1945. Beograd 1946, ki jo je izdala Državna reparacijska komisija (o kulturni škodi le nekaj strani); — Saopštenje o zločinima Avstrije i Avstrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda ... Beograd 1947, izdaja Državne komisije za ugotovitev zločinov, kjer je nekaj podatkov o kulturni škodi.

⁴ Modest Golia, Stanje naših arhivov. Zgodovinski časopis 1947, str. 155—160.

⁵ Pavle Blaznik, Arhivi v severni Sloveniji v dobi nemške okupacije. Arhivist 1951 (maj—avgust), str. 20—26.

ravnanja Madžarov v Prekmurju v glavnem omeji le na podobnost italijanski.⁶ Osamljen primer izčrpne obravnave določenega kulturnega področja in pokrajine je obsežna študija Miroslava Kokolja o prekmurskem šolstvu med okupacijo.⁷ Namen in delovanje Štajerske domovinske zveze (Steirischer Heimatbund) pri odstranitvi vseh Nemcem sovražnih oseb s Spodnje Štajerskega in pri presojanju za vključitev v nemštvo vrednih obravnava v obsežni razpravi Tone Ferenc. Pri tem omenja prizadevanja nacistov v boju proti slovenskemu jeziku v tej pokrajini.⁸

Čeprav temu področju potemtakem doslej nismo posvečali dovolj pozornosti, ni nobenega dvoma, da je neogibno potrebno med zgodovinska dela o drugi svetovni vojni uvrščati tudi izčrpne in kritične zapise o preučevanju dogajanja na področju slovenske kulture. Zmotno pa bi bilo misliti, da bi uspešnost takih teženj in prizadevanj ter dosežke raziskav v celoti lahko prikazalo že tole poročilo o gornji temi, zakaj kljub navidezno ozko omejeni svojevrstnosti je zelo obširna.

Koreferat podaja splošne ugotovitve o taktičnih potezah okupatorjev ter podobo razmer, v kakršne so slovenski narod privedle njihove odločitve, iz česar bo vendarle razvidno več kot samo bistvena razlika med njihovimi stališči do tega vprašanja. Hkrati so v njem nanizani podatki in opisi, ki razkrivajo popolnejšo sliko o usodi določenega slovenskega kulturnega imetja. O tej usodi zaradi nepoznanja razmer prevladuje mnenje, da je med vojno doživelo tolikodane popolno uničenje (npr. slovenska knjiga pod nemškim okupatorjem).

Slovensko ozemlje so si po zlomu bivše Jugoslavije delili trije napadalci, od katerih sta vsaj dva večja zavzela do vprašanja nadaljnjega obstoja podjarmljenega naroda in s tem tudi do njegove kulture zelo različni si stališči.

Vse slovensko ozemlje, ki so ga zasedle italijanske čete, je prav kmalu dobilo avtonomen položaj »pod suverenostjo Rima« in bilo kot Ljubljanska pokrajina vsaj formalno priključeno italijanskemu totalitarnemu državnemu sistemu. Italijani so poudarjali svojo »tradicionalno dobrodušnost« in se sklicevali na mnoge dokaze, da so pripravljene pospeševati predvsem kulturno sodelovanje med obema narodoma. Visoki komisar Emilio Grazioli je med sodelavci, ki jih je pozval, naj mu pomagajo pri njegovem delu v Ljubljani, poklical s tržaške univerze profesorja Umberta Urbanija.⁹ Kot dober poznavalec slovenske književnosti naj bi si pri-

⁶ Metod Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji I. Vojnoizdavački zavod JNA Beograd 1956, str. 52—68 in 339. (V slovenskem prevodu: Cankarjeva založba, Ljubljana 1960, str. 52—72 in 390.)

⁷ Miroslav Kokolj, Prekmursko šolstvo v času okupacije. Svet ob Muri 1958 (dalje navajam Kokolj, Prekmursko šolstvo), str. 271—307.

⁸ Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 2, str. 72—73 (opomba 11).

Isti avtor je v svoji knjigi Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Založba Obzorja, Maribor 1968 (dalje navajam Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika) objavil doslej najobsežnejši zapis o uničevanju slovenske kulture, ki v glavnih obrisih prikazuje početje nemškega okupatorja pri ropanju in uničevanju slovenskih knjižnic in knjig, plenjenju arhivov ter kulturnozgodovinskih predmetov (str. 736—744).

⁹ Slovenec, 22. aprila 1941.

zadeval, da bi utrdil medsebojne kulturne vezi. Res se je javljal na ljubljanskem radiu s predavanji o Francetu Prešernu — slovenskem Petrarci in Simonu Gregorčiču¹⁰ ter s članki v časnikih, kjer pa je na primer ponesrečeno razglasil F. S. Finžgarja in Ksaverja Meška za prijatelja Italije.¹¹ Prav gotovo je bil tudi med pobudniki kulturne manifestacije, kakršnih so takoj spočetka obljubljali še več — večera italijanske in slovenske lirike v ljubljanski operi 23. junija 1941. Podobne prireditve naj bi bile prava pot skupnega sožitja obeh narodov. K še večjemu uspehu takih teženj naj bi pripomogle recitacije pesmi slovenskih pesnikov v italijanskem prevodu in pesmi italijanskih v slovenskem. Toda ob takem večeru jim je za dokazovanje usmerjenosti slovenskega kulturnega življenja v Italijo seveda prišlo prav vse: Zoisovo poreklo — da je bil sin italijanskega očeta in slovenske matere, Prešernove pesniške oblike — soneti in tercine, Zupančičevo odlično poznavanje italijanske književnosti — prevajal je prvi del petega speva Božanske komedije in podobno Zoisu Gradnikovo poreklo — da je sin slovenskega očeta in italijanske matere.¹²

Semkaj je treba uvrstiti pogostne besede, ki so bile polne slavospevov dvatisočletni kulturi, katere vplivi segajo na slovensko »skoraj tako daleč, kakor sega bivanje slovenskega življa na tleh, ki so mu dala po naselitvi domovino. Zahodna veja našega naroda je zaradi svoje zemljepisne lege prihajala že v zgodnjem srednjem veku v neposreden stik z latinsko kulturo. Oglej in Solnograd sta predstavljala za naše kraje izhodišči dveh močnih kulturnih struj, ki sta se srečavali prav na tem prostoru. Novejši zgodovinski dogodki kažejo, da je moč prostora ostala in da se naša usoda še vedno odloča v zvezi s silami, ki sta jih nekoč predstavljala Oglej in Solnograd.«¹³

Zbližanje italijanske in slovenske kulture je vsiljeval tudi italijanski kulturni inštitut, ki so ga ustanovili v Ljubljani že pred leti.¹⁴

Na tem okupiranem ozemlju so tolerirali slovenski jezik, vendar je visoki komisar takoj spočetka v posebnem razglasu zahteval dvojezično besedilo na vseh javnih in zasebnih uradih, v javnih obratih, trgovinah in občinstvu pristopnih javnih lokalih.¹⁵ O tečaju italijanskega jezika, ki ga je vpeljal ljubljanski radio, so sodili, da je važna pridobitev.¹⁶ Bolj vsiljiv je bil še sklep izdajateljev ljubljanskih dnevnikov, da bodo izmenoma, na vsakih 15 dni eden od njih, prinašali najvažnejše novice tudi v italijanskem jeziku.¹⁷ Zelo zgodaj je visoki komisar uvedel cenzuro časnikov revij in vsega drugega tiska ter s tem zavaroval ustrezno usmerjenost.¹⁸

Že spomladi so odprli vse šole, v katerih je bil potem pouk v slovenskem jeziku, v srednjih in višjih pa italijanski jezik neobvezen predmet. Velika spotika je bil rimski pozdrav, ki so ga uvedli v šolah, pa tudi sicer so dodajali učnemu programu svoje zahteve. Morda je bila najobčutnejša ta, da so slušatelji filozofske fakultete morali pri večini skupin pod »C« delati izpit iz italijanske književnosti in zgodovine Italije.

¹⁰ Slovenec, 9. junija in 6. septembra 1941.

¹¹ Slovenec, 17. septembra 1941.

¹² Slovenec, 25. junija 1941.

¹³ Jutro, 27. aprila 1941.

¹⁴ Slovenec, 12. julija 1941.

¹⁵ Jutro, 2. maja 1941.

¹⁶ Slovenec, 25. aprila 1941.

¹⁷ Slovenec, 27. aprila 1941.

¹⁸ Slovenec, 5. maja 1941.

Ljubljanske kulturne ustanove je obiskal 24. in 25. maja 1941 prosvetni minister Bottai. Na univerzi je izjavil, da »bo imela slovenska kultura v okviru italijanskega imperija svojo lastno funkcijo«. Obljubil je sredstva za nadaljevanje gradbenih del na univerzi, ki bo »sestavni del italijanskega vseučiliškega sveta.«¹⁹

Jeseni 1941 so znanstvene in kulturne ustanove normalno pričele z delom, vse pa seveda pod budnim očesom okupacijske oblasti. Predsednika ljubljanske akademije znanosti in umetnosti so imenovali za člana nacionalnega sveta italijanskih akademij.²⁰ Ljubljansko gledališče je ohranilo značaj državne ustanove, repertoar pa je moral biti »v znamenju nove in pravilne usmerjenosti v italijanski kulturni svet«.

Toda nobena, še tako resna zagotovila, da bo fašistična Italija spoštovala kulturo, šege in navade slovenskega prebivalstva, niti tolikokrat poudarjena veliko-dušnost, ni mogla zlepa pridobiti ljudi, zakaj vse to je bilo tako nespretno orokavčeno, da sta med večino prevladovala težko zatajena negotovost in nemir. Tako niso oklevali v spoznanju, da je nad njimi sovražnik, in se niso odtegovali enemu samemu toku upornih stremeljenj, v katerem jih je združevala Osvobodilna fronta. Ljubljanska univerza je jeseni 1941 komajda dobro začela z delom, ko je visoki komisar »opozoril na neznanstveno delovanje, ki se razvija na univerzi« in zagrozil, da univerze ne bodo nikoli več odprli, če jo bo treba zaradi takih pojavov zapreti.²¹ Dva tedna pozneje so na tehnični fakulteti odkrili ilegalni material. Aretirali so 29 študentov, fakulteto pa zaprli. Januarja 1942 je visoki komisar že moral poročati prosvetnemu ministrstvu v Rimu, da je večina študentov ljubljanske univerze sovražno razpoložena do okupacijske oblasti.²²

Koliko strpnosti je premogel italijanski okupator v spoštovanju kulturnih šeg in navad Slovencev, pričuje odziv prosvetnih oblasti na ravnanje tujcev, ki so poučevali na naših srednjih šolah. Tako so 5. decembra 1941 izključile dijakinje dveh razredov II. ženske realne gimnazije v Ljubljani, ker so se ob proslavi Prešernovega rojstnega dne 3. decembra uprle zahtevi italijanske profesorice, naj namejejo s table Prešernovo sliko, češ da nimajo pravice slaviti pesnikovega rojstva.²³

Do pravega divjanja in besnenja fašistov pa je prišlo ob praznovanju dneva slovenske enotnosti in dneva obletnice Prešernove smrti po ljubljanskih šolah 7. februarja 1942, pred Prešernovim spomenikom pa dan kasneje. V trenutku, ko se je mladina tam zbrala in spomenik obsula s cvetjem, so jo fašisti razgnali s puškinimi kopiti, uklenili in odpeljali šest dijakov, šopke cvetja in vence pa na bajonetih pometali v Ljubljano. Tako so navdahnjeni s sovraštvom do kulturnih vrednot slovenske preteklosti zelo zgodaj dokazali, da je obljubljena kulturna avtonomija le prazna fraza.²⁴

Znamenj upora je bilo iz dneva v dan več, pa spričo tega zavojevalci niso bili več začudeni, bili so ogorčeni in pokazali so svoj pravi obraz, kar je prav kmalu vodilo tudi v ljubljanski pokrajini do požigov in bombardiranja nezavaro-

¹⁹ Slovenec, 24. maja 1941.

²⁰ Slovenec, 16. septembra 1941.

²¹ Slovenec, 7. novembra 1941.

²² Slovenec, 21. novembra 1941.

²³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1. IZDG, Ljubljana 1962 (dalje navajam Dokumenti), dok. št. 101 in opomba 2.

²⁴ Dokumenti, dok. št. 135 in 136.

vanih naselij, pri čemer so povzročali nepopravljivo škodo knjižnemu, arhivskemu in kulturnospomeniškem inventarju, ki je tako propadal na mestu samem.

Ko so po kapitulaciji Italije Nemci 10. septembra 1943 zasedli Ljubljano, so nasprotno svojim ukrepom in ravnanju na Spodnjem Štajerskem ubrali drugo pot in se zgledovali po svojih prednikih — fašistih, zakaj poveljnik novih okupacijskih čet general Raapke je prav tako kot ti razglasil, da »so vzeli slovensko domovino v svoje močno varstvo«.

V kulturnem življenju pa je tedaj nastopila večja stagnacija in idejna okorelost. Iz šolskih čitank so morali »brezpogojno izginiti avtorji, ki aktivno sodelujejo pri partizanih na terenu«. Na črni listi so bili: France Bevk, Igo Gruden, Anton Ingolič, Juš Kozak, Mile Klopčič, Tone Seliškar, Stanko Vuk. Podražitev knjig ni smela biti zadržek.²⁵ Čas krvavega in neprikritega nasilja in neusmiljena okrutnost sta našla pomočnike žal tudi med nekaterimi posamezniki, ki so pred okupatorjevim prihodom sodelovali v slovenskem kulturnem življenju. V mračni mrznji in slepi strasti, s katero so se predajali nasprotovanju silam narodnoosvobodilnega gibanja, so pomagali za tuje oblastnike urejati »kar najbolj popolno kartoteko vseh dotedanjih ustvarjalcev« in ugotavljati »njihovo načelno jasnost in pravilnost«. Pri vsakem načrtu so upoštevali »etično in versko pozitivnost« ter šli tako daleč, da so sestavili sramotno spomenico o važnosti Ljubljane za kulturno življenje Slovencev, ki so jo izročili prezidentu pokrajinske uprave Rupniku. V njej so ga prosili, naj »s strjenimi vrstami slovenskega domobranstva« skrbno varuje narodne svetinje in kulturne spomenike pred razkrojevalnim boljševizmom.²⁶ Največjega obžalovanja vredno ob tolikšni zaslepljenosti je to, da so ob ljudeh, ki so se tako daleč spozabili, morali v štirih letih uničevalne vojne masilno umreti ljudje kristalno čistih značajev, kakršni so bili kulturni delavci dr. Avgust Žigon, Miran Jarc, Hinko Smrekar, Vinko Košak, dr. Fran Šturm, dr. Avgust Pirjevec, dr. France Mesesnel.

Daljnosežne in podrobne načrte za zasedbo in prevzem oblasti na Spodnjem Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem (Unterkärnten oziroma Oberkrain) so Nemci s pomočjo organizacij švabsko-nemškega kulturbunda in tudi za ta namen osnovanega nemškega inštituta za jugovzhod (Südostdeutsches Institut) v Gradcu intenzivno pripravljali že več let poprej. Ideološko osnovo za vključitev teh dežel v meje nemške narodne skupnosti je »utemeljil« dr. Helmut Carstanjen, ravnatelj prej omenjenega inštituta. Podlaga njegove teze je avstrijska regionalistična teorija o treh skupinah prebivalstva na tem ozemlju. Med okupacijo je kot nacionalno-politični referent zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze sklepal »po dogajanju zadnjih desetletij... ko je naravno zvezo pretrgalo tuje jugoslovansko gospostvo« in se temu ustrezno trudil »z obnovo rajha dokončno rešiti v nemškemu duhu tudi nacionalno vprašanje Spodnje Štajerske«.²⁷

Nemci so spričo takih in podobnih sodb ter odločitev »tevtonili« po okupiranem ozemlju s sredstvi in na način, ki našim ljudem ni prinesel samo štiri

²⁵ Dopolis Pokrajinski založbi v Ljubljani z dne 27. marca 1944. Arhiv IZDG v arhivu kontrarevolucije, fasc. 249, mapa III.

²⁶ Zapisnik II. redne seje sveta referentov dne 12. IX. 1944. Arhiv IZDG v arhivu kontrarevolucije, fasc. 249, mapa III.

²⁷ Helmut Carstanjen, Untersteiermark, ein deutsches Grenzland. (V knjigi Sattler Wilhelm, Die Untersteiermark. Steirische Verlagsgesellschaft Graz 1942, str. 7—12).

leta žrtev in trpljenja, smrti in ponižanj, temveč jih je pehal v najmračnejše suženjstvo. Nikakršnega dvoma ni, da je slovenskemu narodu z razselitvijo in potujčevanjem grozila nacionalna pogibel.

Takoj in brezobzirno so z nenavadno naglico začeli rušiti najvidnejši steber slovenstva in po njihovem mnenju tudi zadnjo pregrajo, ki je tedaj še ločila prebivalce teh pokrajin od naroda zavojevalcev — to je slovenski jezik. Njegova prepoved je povsem onemogočila sleherno kulturno manifestacijo. Vse početje pa je imelo dvojno plat: po eni strani so prepričani o svoji rasni večvrednosti sodili, da jim morajo popolnoma odvzeti vse kulturne spomenike preteklosti, zakaj sužnji ne morejo in ne smejo imeti tradicij, po drugi so zatrjevali, da »nemški vrtci, šole, jezikovni tečaji in knjižnice, ki so bile ustanovljene povsod po vsej deželi in ki dalje nastajajo, niso pripomočki, ki so namenjeni germanizaciji tujega naroda, temveč roka, ki jo podajamo spodnještajerskim kmetom in delavcem, da bi jih z njo pripeljali nazaj v skupnost njihovega naroda«.²⁸

To ni osamljen primer dokazovanja, da je Spodnje Štajersko po svoji nacionalni pripadnosti nemško, zakaj ljudstvu so hoteli z vso silo vteptati v glavo, da Spodnještajerci niso Slovenci, temveč le drugače govoreči Nemci. Neogibna posledica takšnega tolmačenja je bilo nenehno poudarjanje, da imajo »sveto nalogo prebivalstvo Spodnje Štajerske z nemško krvjo, toda s tujim jezikom pripeljati nazaj v nemško narodno občestvo«. Potemtakem ni potrebno posebej poudarjati, da so si za enega osnovnih ciljev zadali nalogo, temelje kulturnega življenja Slovencev na ozemlju, ki so ga zasedli, povsem uničiti. Raziskovanja o podrobnostih razvoja okupacijskih razmer na tem področju razkrivajo vnemo in neprikrit gnev, s katerima so svoje sovraštvo prenašali tudi na dragocenosti naše kulturne lastnine.

Že pred začetkom sovražnosti proti Jugoslaviji je izšel razpis, ki pa ni bil objavljen. V njem si je Hitler pridržal odločitev glede uporabe umetnin, zaplenjenih v posameznih okupiranih deželah. Pojem umetnine je obsegal umetniške slike, knjige, dragocene preproge, stilno pohištvo, starinsko orožje in podobno. Za pooblaščenca so kasneje imenovali profesorja dr. Vossa, direktorja državne galerije slik v Dresdenu. Marsikatere kulturnozgodovinske dragocenosti pa so le uničili takoj v začetku sovražnosti. Taka usoda je npr. ob zasedbi Gornje Radgone doletela Šlebingerjevo knjižnico, ki je štela okrog 5000 zvezkov,²⁹ in arhiv frančiškanskega samostana v Kamniku. Uničil ga je oddelek SA, ki je stražil samostan.³⁰

Takih primerov je bilo ob začetku sovražnosti in v prvih mesecih okupacije brez dvoma še več, kljub temu da sta prav kmalu po zasedbi izšli odredbi šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko o zaščiti kulturnozgodovinskih spomenikov.³¹ Kako veliko pozornost so posvečali temu vprašanju, dokazuje zaupna okrožnica, ki jo je razposlal pooblaščenec za kulturo pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Papesch. V njej določa, da je potrebna za vsako spremembo glede umetniških in kulturnih spomenikov, kamor spadajo posvetne in cerkvene knjižnice, cerkvene zakladnice, zasebne zbirke umetnin in kulturne dragocenosti sploh,

²⁸ Prav tam.

²⁹ Posebno poročilo Pavleta Blaznika o deželni knjižnici v Gradcu. Blaznikova zbirka gradiva.

³⁰ Poročilo o kulturnospomeniških razmerah v Kamniku pod nemško okupacijo. Blaznikova zbirka gradiva.

³¹ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 21. aprila in 16. maja 1941.

³² Blaznikovo poročilo o deželnem arhivu v Gradcu, Blaznikova zbirka gradiva.

njegova izrečna privolitev.³³ Skrb nad temi predmeti so potem prevzele posamezne ustanove, pa je tako kulturnozgodovinsko imetje (arhivalije, knjige in drugi kulturnospomeniški predmeti) prešlo na zasedenem Spodnjem Štajerskem v upravljanje graških institucij, na Gorenjskem pa celovških. Večji del tega imetja so graške, deloma pa tudi celovške ustanove odpeljale iz severne Slovenije na bivše avstrijsko ozemlje, ker so ga jemale za svoj sestavni del.³³

Tako je uprava graškega pokrajinskega arhiva (Reichsgauarchiv) v svojstvu arhivskega konservatorja v letih 1941—1945 upravljala vse arhive na Spodnjem Štajerskem. Takoj po okupaciji je evidentirala obstoječe arhivalije, ki so jih kmalu nato vskladiščili v arhivskih depojih v Celju in Mariboru, odkoder so jih leta 1942 in 1943 večinoma prepeljali v Gradec, od tam pa kasneje pred bombnimi napadi v zaklonišča na Gornje Štajersko. Tja so pod enako pretvezo zašle tudi naše matične knjige, ki jih je kot genealoško pomembno gradivo najprej evidentiral in zbiral v nekaterih slovenskih mestih sodelavec državnega rodoslovnega urada v Berlinu (Reichssippennamt) Hans Nuck.³⁴ Vseh arhivalij pa niso prepeljali samo zaradi zavarovanja, s čimer so po vojni nekateri avstrijski arhivarji opravičevali plenjenje po arhivih na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, saj so nekateri posamezniki kar sami odnašali dragocene arhivske listine: konservator Dettenberg je na primer že jeseni 1941 odnesel svoboščinske listine trgov Ljubno in Rečica v Zgornji Savinjski dolini ter Veržeja, in prav tedaj Federlin najstarejše listine iz župnišča v Slovenjem Gradcu in sosednjem Starem trgu. Nürnberško kroniko so poleti 1942 odnesli najprej v graški deželni arhiv in jo potem od tam poslali v Nürnberg.³⁵ Omenjena konservatorja sta osebno prinesla od Sv. Jošta na Kozjaku dva gotska kipa in prepeljala iz župnijske cerkve v Solčavi poznoromansko Marijo v skladišče bivše kapucinske cerkve v Celju. Na voljo sta imela osebni avtomobil, pa je bil pregled čez njuno delo povsem nemogoč.³⁶ Sicer pa to niso edini primeri sistematičnega plenjenja. Na kulturnem uradu za mesto Maribor so sklenili, da je treba zapleniti gotski kip v cerkvi v Ljubečnem pri Poljčanah in ga nadomestiti z drugim, prav tako zlat kelih v cerkvi Kemel in gotski kip v Orehovskem vrhu. Zelo so se zanimali za Osterčevo knjižnico z dragocenimi prvotiski in rokopisi, ki je zašla iz Maribora v Gradec v zasebno last, dalje za »znamenito Sulzbacherjevo Madono« v župnišču v Slovenskih Konjicah in za Pietà v Veliki Nedelji.³⁷ Spričo podobnih pojavov ni nič čudnega, da se je trgovina s starinami v Gradcu med vojno okoriščala s predmeti, zaplenjenimi v severni Slo-

³³ Poročilo o delu delegatov za restitucijo kulturnozgodovinskih predmetov iz Avstrije v Celovcu in Gradcu med 8. avgustom in 31. oktobrom 1949. Blaznikova zbirka gradiva.

³⁴ Obširneje obravnava zadevno gradivo iz Blaznikove zbirke Tonne Ferenc v knjigi Nacistična raznarodovalna politika, str. 740—742.

³⁵ Poročilo Pavleta Blaznika o delu v Gradcu in Celovcu med 8. avgustom in 31. oktobrom 1949. Blaznikova zbirka gradiva.

³⁶ Izjava Franja Baša z dne 9. avgusta 1948. Pokrajinski arhiv Maribor.

³⁷ Sejnaj zapisnik kulturnega urada za mesto Maribor z dne 10. julija 1942. Pokrajinski arhiv Maribor.

V predzadnjem primeru, ki ga omenja navedeni zapisnik, gre za gotski kip, ki je nekoč stal v Sulzbacherjevem znamenju v Slovenskih Konjicah. Med zadnjo vojno so Nemci znamenje porušili, dragocena srednjeveška plastika pa je zašla v zasebno zbirko v Gradcu.

Marijin kip iz Velike Nedelje, za katerega domnevajo, da je nastal prav tako v prvi polovici 15. stoletja, je v začetku okupacije najprej izginil iz grajske kapele v Veliki Nedelji, pozneje — še med vojno — pa se je nenadoma zopet pojavil. Sedaj je v ptujskem muzeju.

veniji, v večji meri prav tako zasebniki in javne ustanove na področju Avstrije sploh.³⁸

Podobne pravice kot graški pokrajinski arhiv na Spodnjem Štajerskem je dobil na Gorenjskem pokrajinski arhiv v Celovcu, katerega vodstvo je težilo za tem, da bi prepeljali vse arhivalije s tega okupiranega ozemlja v Celovec. Skrb zanje je zaupalo dr. Gattererju in Žontarju, ki sta najprej vse matične knjige iz opuščenih župnišč zbrala v Kranju, nato pa še zasebne in cerkvene arhive zavarovala³⁹ bodisi na kraju samem, ali pa jih prepeljala prav tako v Kranj. Načrta o prevozu vsega zbranega arhivskega gradiva iz Kranja v Celovec le ni bilo mogoče izpeljati, zato je dr. Starzacher, vodja celovškega pokrajinskega arhiva ustanovil v Kranju podružnico, ki naj bi do konca vojne upravljala zbirko arhivalij. Šele po končani vojni bi arhivalije združili v celovškem pokrajinskem arhivu. Toda marsikatero dragocene listine in knjige so že precej prej poslali ne le v Celovec, ampak celo na Dunaj.⁴⁰

Razmere na Gorenjskem osvetlijo tudi tile podatki:

Oktober 1941 je poslal koroški deželni konservator v Kamnik Michelangela Zoisa, da bi kot njegov zastopnik varoval kulturne spomenike v kamniškem okrožju. Njegovo spomeniško varstveno delo se je omejevalo na precej meglene načrte. Glavno »skrb« je posvetil bogati frančiškanski knjižnici, ki je tedaj štela okrog 7000 knjig. Med temi je bilo večje število lepo ohranjenih inkunabul, predvsem iz 15. stoletja, tiskanih v Benetkah, Rimu in Nürnbergu. Najstarejša je bil münchenski tisk iz leta 1474, dve sta imeli slikane zlate inicialke, ena pa je bila glagolitska. Veliko knjig, ki so jih odbrali za papirne mline, je imelo zelo lepo vezavo in ovoje, vezane v pergamentne rokopise. Nekaj lepih pergamentnih platnic je Zois razprodal, velike v folio formatu pa je poslal v Celovec.

Medtem je prevzel varstvo spomenikov na Gorenjskem SS Hauptsturmführer Löhausen, ki mu je bil podrejen tudi Zois, vendar proti svoji volji. Verjetno mu je delo prepočasi šlo od rok, razen tega se je ob vsaki večji dejavnosti partizanov umaknil na svoj dom ob Vrbskem jezeru, pa ga je celovski spomeniški urad konec septembra 1943 odslovil. Knjižnico je prevzel Neckheim, ki je bil politični eksponent okupatorja, brez kakega čuta za historične vrednote, tako da pri njem o varstvu spomenikov ni več mogoče govoriti. Med Zoisovim bivanjem v Kamniku je iz župnišča izginila Dalmatinova biblija, ki so jo potem zaman terjali od njega.⁴¹

Od umetnin si je prilastil sliko sv. Frančiška iz oltarja frančiškanske cerkve v Kamniku s pomočjo vodje urada za utrditev nemštva na Gorenjskem ljubljanski juvelir Fric Eberle in to pod pretvezo, da jo je 23. marca 1941 kupil od gvardijana patra Bernardina ter plačal zanjo 10.000.— din. Urad za utrditev nemštva je namreč potrdil resničnost tega nakupa. Zois, ki se je sprva branil izročiti sliko »kupcu«, pravi v nekem svojem pismu, da je »pri dejstvu, da je Eberle Volksdeutscher, vseeno, ali je ta slika v Kamniku ali kje drugje in da je v kamniškem okrožju dovolj Metzingerjevih slik«.⁴²

³⁸ Glej opombo 33.

³⁹ Izraz »zavarovati« (v nemških dokumentih »sicherstellen«) je treba razumeti kot »zapleniti«.

⁴⁰ Glej opombo 35.

⁴¹ Glej opombo 30.

⁴² Prav tam.

Posamezniki, ki so hoteli prek noči obogateti, so si z naravnost divjim poželenjem prisvajali dela visoke umetniške vrednosti. To so bili zlasti nekateri funkcionarji urada za utrditev nemštva na Gorenjskem. Pri nas zaplenjene predmete kulturnozgodovinske vrednosti so pošiljali celo v Metz, da ne govorimo o Celovcu, Gradcu in Dunaju ter drugih bližnjih avstrijskih krajih.⁴³

O usodi spodnještajerskih knjig je odločala Štajerska domovinska zveza, ki je že maja 1941 izdala razpis političnim komisarjem, da je treba zapleniti vse slovenske knjige. Pod nadzorstvom Helmuta Carstanjena, ki je imel za prevzem vseh slovenskih knjig posebna pooblastila,⁴⁴ so jih pošiljali v dve zbirališči — Maribor in Celje. Seveda so zaplenili tudi vse drugojezične knjige, ki so jih našli v knjižnicah, ustanovah in med imetjem pregnanih Slovencev.⁴⁵

Najvažnejša knjižnica na Spodnjem Štajerskem je bila s svojimi 40.000 knjigami vsekakor študijska v Mariboru. Takoj v začetku okupacije so od tam izginile posebne redkosti. Med temi je bilo vseh pet zvezkov Kranjske Čbelice, izvod prve izdaje Prešernovih Poezij, izvod Levstikovih Pesmi, izvod Cankarjeve pesniške zbirke Erotika, prvi slovenski mladinski časopis Vedež in edina številka Jurčičevega Glasnika. Na splošno je knjižnica dobila vrnjene po restituciji kake štiri petine svojih nekdanjih zbirk. Žal so med nevrnjeno petino vse prej naštete redkosti. Do znatne škode pa je prišlo tudi med posameznimi letniki revij, s katerimi so kurili ruski vojaki. Vse knjige in revije so namreč po večini ostale vskladiščene v dvoran minoritskega samostana v Gradcu in to v popolnoma neurejenem stanju. V takem položaju so jih našli naši zgodovinarji po končani vojni. Resda jim je uspelo restituirati ogromno večino teh knjig, saj so samo iz tega skladišča pripeljali v Maribor 13 tovrnjakov knjig. Leta 1946 so restituirali še naše časopise, ki so ga zaradi nevarnosti pred bombnimi napadi med vojno okupatorji prepeljali v Bad Einöd. Toda vrednost vrnjenih knjig in časopisja dosega komajda polovico vrednosti nekdanjih zbirk.⁴⁶

Zaplenjene slovenske knjige na Gorenjskem so po navodilih in smernicah Koroške ljudske zveze zbirali v Kranju. Tam so v prvih letih vojne iz kakih 20.000 knjig ustanovili tako imenovano specialno slovensko knjižnico, ki jo je leta 1943 Inštitut za proučevanje koroške dežele (Institut für Kärntner Landesforschung) odpeljal v Celovec. Od tam so jo zaradi nevarnosti pred bombnimi napadi leta 1944 prepeljali na grad Karlsberg, od koder je leta 1947 prešla v tako imenovano tanzenberško skupino. Ta zbirka, pred evakuacijo organizirana kot centralna biblioteka v Berlinu, je bila ogromno skladišče knjig, ki jih je nemški okupator med vojno naropal po najrazličnejših evropskih deželah. Zaradi vedno hujših bombnih napadov so jo vskladiščili v Tanzenberg nad Krnskimi gradom na Koroškem.⁴⁷

V Prekmurju so Madžari glede okupacijske politike v svojih ravnanjih izhajali iz pojmovanja, da je to ozemlje, ki ga je 6. aprila najprej zasedla nemška vojska, 16. aprila pa prepustila oblast njim, del krone sv. Štefana. Menili so, da je potemtakem odpravljena krivica, ki jim jo je prizadela trianonska mirovna

⁴³ Poročilo Pavleta Blaznika o delu od aprila do julija 1949. Blaznikova zbirka gradiva.

⁴⁴ Poročilo kulturnega referenta za mesto Maribor dne 1. avgusta 1941. Pokrajinski arhiv Maribor.

⁴⁵ Kako so potekale akcije plenjenja in uničevanja slovenskih knjig na Spodnjem Štajerskem glej v delu Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 737—739.

⁴⁶ Janko Glazer, ustni vir.

⁴⁷ Glej opombo 35.

pogodba. Ob njihovem prihodu je vse kazalo, zlasti v Murski Soboti in njeni okolici, da hočejo Prekmurce pridobiti zase, vtem ko so doseljenim Slovencem delali velike težave. Take učitelje in uradnike so odpustili iz služb in hujskali proti njim domače prebivalstvo.

Kakor hitro so opazili, da mladina odločno odklanja njihove predloge za so-delovanje in da tudi večina drugega prebivalstva ne mara zanje, so se le lotili načrtnega potujčevanja, kar je dotlej nedvomno bila samo prikrita namera. Slovenskega jezika niso dovolili, temveč so namesto tega uvedli prekmurski narečni jezik ali vendščino. Zopet so ustanovili Madžarsko izobraževalno društvo Vendske krajine. Člani tega društva so trdili, da so Prekmurci vendsko govoreči Vogri, medtem ko je začetnik tako imenovane vendslovenske teorije Mikola Šandor razglašal Prekmurce za poseben narod, potomce Vandalov. Po njegovem so to Vogrski Vendi, ki potemtakem lahko živijo samo v veliki svetoštetfanski Madžarski.⁴⁸

Iz take šovinistične miselnosti je izhajala odločitev, da je treba prekmurske Slovence zbrisati iz zgodovine. Spričo tega so zginili slovenski napisi, v uradih je bilo čuti samo poveličavano madžarščino, mestne ulice in vasi so dobile nova madžarska imena. Spomenik prekmurskim piscem religioznih knjig iz XVIII. in XIX. stoletja, ki imajo mnogo zaslug za ohranitev slovenskega značaja v Prekmurju, so odstranili. Zaplenili so vse knjige šolskih, učiteljskih in društvenih knjižnic ter jih odpeljali v predelavo v tovarne papirja. Slovenska knjiga, pred vojno težko pridobljena, je bila tod uničena in slovensko kulturno življenje v celoti zatrto.

Preselitev javnih arhivov v komitatske arhive ni imela takega značaja kot na sosednjem Spodnjem Štajerskem. Pojavljale pa so se tako kot tam odtujitve predmetov visoke stilne umetnosti. Zgovoren dokaz za to je usoda slik krilnega oltarja v Gornji Lendavi. Z dovoljenjem sombateljskega škofijskega ordinariata jih je od tamkajšnjega župnika nasilno odkupil ravnatelj glavnega budimpeštanskega muzeja in jih odnesel tja.⁴⁹

Če je madžarskemu okupatorju uspelo izvesti vse te ukrepe, tedaj se mu je izjalovil načrt, od katerega si je največ obetal. Hotel je namreč osvojiti predvsem prekmursko mladino. Toda dogodilo se je, da so popolnoma slovenske vasi dobile madžarske šole, kjer ni bilo »vendskih« učiteljev. Otroci niso razumeli učitelja in obratno učitelji ne otrok. Tako jih seve miso ničesar naučili, poskus madžarizacije pa je tudi propadel.⁵⁰

Kako neresna je bila ta šola nasploh, nam pove že sam pozdrav madžarski zastavi, ki ga Miroslav Kokolj opiše sicer za meščansko šolo v Dolnji Lendavi, vendar lahko kar verjamemo, da drugje ni bil kdovekaj drugačen. Medtem ko je zastavonoša pred začetkom pouka vlekel vrvico, so dijaki izgovarjali tole molitev: »Vsemogočni Bog... Blagoslovi naš vsakdanji kruh ter vrni s krvjo pridobljeno sveto dediščino, da bo vsaka cvetlica naših ravnin, vsaka smreka ponosnih Karpatov spet madžarska, da se uresniči sveta vera vsakega resničnega Madžara: okrnjena Madžarska ni država, združena Madžarska pa so nebesa. Amen!«⁵¹

Ob vračanju v čas hudih in usodnih pretresov za slovensko kulturo, zlasti umetnostno, se nujno zastavlja primerjava, kako so ob vsem opisanem preganja-

⁴⁸ Koloman Cigit, Iz prvih dni upora v Prekmurju. Obmurski tednik, 1. oktobra 1954.

⁴⁹ Poročilo pooblaščenca okrožnega zbiralnega centra v Mariboru za okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava z dne 21. decembra 1945. Pokrajinski arhiv Maribor.

⁵⁰ Miroslav Ravbar, Mladina se je uprla. Obmurski tednik, 1. oktobra 1954.

⁵¹ Kokolj, Prekmursko šolstvo, str. 303.

nju, zatiranju in uničevanju iz krvi in solz rasle naše nove kulturne vrednote. Pobudo, vzgib in moč za to ponosno kljubovanje nasilju je umetniku dajal edinole boj za narodno osvoboditev slovenskega ljudstva, obsojenega na smrt, ki mu je odpiral pot k novemu kulturnemu razvoju.

TACTIQUE DES OCCUPANTS A L'OPPRESSION DE LA CULTURE SLOVÈNE

Résumé

Dans l'introduction de l'exposé, l'auteur a décrit en détail l'écho de l'étude dans nos écrits scientifiques de l'oppression de la culture slovène comme un des plus puissants facteurs de la politique de dénationalisation pratiquée par les occupants en Slovénie. L'exposé lui-même s'étend sur les constatations générales touchant les mouvements de tactique des occupants, et fait le tableau des conditions auxquelles leurs décisions ont conduit le peuple slovène sous l'angle de sa culture. Ce passage révèle beaucoup plus que la différence essentielle entre leurs vues sur cette question. En même temps s'intercalent dans l'exposé des données et des descriptions qui fournissent un tableau plus complet du destin de certains points du patrimoine culturel slovène.